

באב מוסי *Porta Mosis* וראשית חקר הערבית-היהודית

סימון הופקינס

באב מוסי *Porta Mosis*

בשנת 1654/5 התפרסם באוקספורד ספר בשם "באב מוסי *Porta Mosis*", ומחברו אדוורד פוקוק (Edward Pocock[e], 1604-1691), ה"Laudian Professor הראשון באוניברסיטת אוקספורד ואחד מגדולי המלומדים באירופה כולה. בספר זה פירסם פוקוק חלקים נבחרים מתוך פירוש המשנה לרמב"ם במקור הערבי, באותיות עבריות ובליווי תרגום לטיני. זאת היתה הפעם הראשונה שיצא לאור אחד מכתבי הרמב"ם הערביים בשפת המקור, ולא עוד אלא שספר זה של פוקוק הוא הפרסום הראשון הלא מקראי בערבית-היהודית בכלל. עד לאמצע המאה הי"ט לא היה בתחום זה פרסום כדוגמתו, הן מבחינת תוכנו הן מבחינת רמתו המדעית, ובפרסום זה של פירוש המשנה לרמב"ם במקורו הערבי יסד פוקוק מקצוע חדש בחקר השפות השמיות וספרויותיהן. בשורות הבאות ברצוני להדגיש את מקומו ההיסטורי של "באב מוסי *Porta Mosis*" בתולדות חקר הערבית-היהודית ולעמוד על ייחודו.

אופי המחקר של השפות השמיות לפני המאה הי"ט

כדי להעריך הערכה נכונה את מעמדו המיוחד של פוקוק ושל ספרו, עלינו לצייר קודם כל תמונה כללית של מצב המחקר של השפות השמיות באותה התקופה. כשאנו מעיינים בתולדות חקר השפות השמיות ומשווים בין הישגי המחקר שהושגו לפני שלוש מאות שנה והישגי המחקר של התקופה החדשה, אנו עדים בדרך כלל לשינויים גדולים ולהתקדמות ניכרת. כתוצאה משיפור אדיר במספר המקורות העומדים לרשות החוקרים ובאיכותם, בידיעת החומר ובשיטות הטיפול בו, מעטים הם המחקרים של המאה הי"ז שאפשר להיעזר בהם היום עזרה של ממש. על פי רוב, כשאנו קוראים מחקרים ישנים כאלו אנו מרגישים שהם שייכים לעולם מדעי אחר, זר, שחלף מן העולם, ושאינן בפרסומים אלו אלא עניין היסטורי בלבד. פרט ליוצאים מן הכלל אחדים, ספרים אלו הם עתיקות המקצוע, פריטים ביבליוגרפיים נשכחים ואינם נכסי צאן ברזל של החוקר המודרני. כיום אין אנו פונים לספר בן המאה הי"ז או הי"ח כמקור ראשוני של מידע אלא רק לעתים רחוקות מאוד או בנסיבות חריגות.

אדורד פוקוק (1604-1691)

שתי דוגמאות יספיקו כדי להדגים את המצב, אחת מתחום הערבית הקלסית ואחת מתחום הסורית. במשך כמאתיים שנה נבדקו שאלות דקדוקיות ומילוניות בערבית בעיקר לפי ה-*Grammatica Arabica* (1613) של תומס ארפניוס (Thomas Erpenius) וה-*Lexicon Arabico-Latinum* (1653) של תלמידו יקובוס גוליוס (Jacobus Golius), שניהם אנשי ליידן שבהולנד. כבודם של ספרים חשובים אלו, בייחוד מילונו של גוליוס, במקומו מונח, ויש לראות בהם הישגים מדעיים של ממש, אך מאז הופעת ה-*Grammaire arabe* (1810) של סילווסטר דה סאסי (Silvestre de Sacy) והמילון *Lexicon Arabico-Latinum* (1830-1837) של גאורג וילהלם פרייטאג (Georg Wilhelm Freytag) איננו מרבים לפתוח אותם והם אינם עומדים על מדפי אלמות הקריאה שבספריותינו. כמו כן, אין לומד הערבית מתחיל כיום את קריאתו באגדות לוקמאן, (*Locmani Sapientis Fabulae*) שהוציא ארפניוס בשנת 1615, אשר שימשו דורות רבים חומר קריאה ראשון בלימוד הערבית עד לאמצע המאה הי"ט, ולפעמים אפילו עד לימינו בסוף המאה הכ'. אגדות אלו כתובות בשפה רחוקה מאוד מהצחות הקלסית של ה-*'arabiyya* ואין להן זכר בספרות הערבית הקדומה. הן תורגמו לערבית בתקופה מאוחרת, פרי עטם של נוצרים; כנציגים של הספרות הערבית הקלסית אין להן ערך, לא לשוני ולא תרבותי.

אשר לשינוי הגדול שחל בלימודי הסורית, די לקרוא את המבוא לדקדוק הסורי, *Kurzgefasste syrische Grammatik*, של ת' נלדקה (Th. Nöldeke), שיצא לראשונה בשנת 1880. עד לפרסום ספר זה לימודי הסורית היו מבוססים על מקורות מאוחרים, לפעמים מאוחרים מאוד, כגון כתבי ברהבריאוס (Barhebraeus, 1225/6-1286) או חיבוריהם של המרונים בני המאה הט"ז ואילך. נלדקה ראה בראייה פשוטה, ברורה וחדשנית, שאין מקורות כאלו משקפים את תור הזהב של הספרות הסורית ואמר זאת במפורש (עמ' ix): "Den Barhebraeus oder Ebedjesu für die Syntax heranzuziehen, ist, wie wenn man den Laurentius Valla oder Muret als 'Autoritäten originalen Lateins benutzen wollte'. כלומר "להביא את בן העברי או את עבד ישו בענייני תחביר, זה כאילו היינו רוצים להשתמש בלורנטיוס וולה או במורט כסמכויות ללטינית המקורית". נלדקה החליט אפוא להשתית את תיאורו על מקורות קדומים ומהימנים שנכתבו בין המאה השנייה לסה"נ עד המאה השביעית, תקופה שבה הסורית היתה שפה חיה ומדוברת ולא רק שפה כתובה נרכשת של מלומדים. הוא משך את ידו גם מחיבורים שניכרת בהם השפעת היוונית וחיפש את הסורית הקדומה הטהורה. ספר הדקדוק של נלדקה חולל תפנית בחקר הלשון הסורית; בבת אחת כל מה שנכתב קודם לכן נעשה מיושן וספרו הוא הספר המרכזי במקצוע עד עצם היום הזה. בתחום זה ההבדל בין מה שנכתב לפני נלדקה לבין מה שנכתב אחריו מורגש ביותר.

על סמך דוגמאות אלו (שאפשר היה להוסיף עליהן בקלות) נמצאנו למדים שעל פי רוב אין לספרות המחקרית מלפני שלוש מאות שנה אלא ערך היסטורי בלבד.

ייחודו של *Porta Mosis*

לעומת כל האמור לעיל, אין ההתיישנות האופיינית למחקרים מן המאה הי"ז חלה על הוצאת פירוש המשנה לרמב"ם על ידי פוקוק ב"Porta Mosis". כשאנו משווים ספר זה עם טקסטים ערביים-יהודיים דומים שהוצאו בזמן האחרון, יותר משלוש מאות שנה אחריו, אין לנו הרגשה של כניסה לעולם מדעי אחר, בלתי מוכר ומנותק מהמחקר המודרני. אם נעמיד את *Porta Mosis* של פוקוק משנת 1654/5 ליד ההוצאה המצוינת של אותו החומר על ידי הרב יוסף קאפח ז"ל משנות השישים של המאה הכ' (תשכ"ג-תשכ"ט), נראה שההבדל העיקרי הוא רק בכך, שהרב קאפח תירגם לעברית ואילו פוקוק תירגם ללטינית.

מה פירוש הדבר? למה ירדו שאר פרסומי המאה הי"ז מגדולתם ואין איש משתמש בהם, ואילו כשנחזיק ביד את *Porta Mosis* אנו מרגישים בבית? אין לייחס רושם זה לגאונותו של פוקוק בלבד – גאונים אחרים היו בעולם ועבודותיהם בכל זאת הוחלפו במחקרים חדשים ויצאו מכלל השימוש. הסיבה היא שפוקוק, כבר אז, הבין ברורות כמה כללי יסוד של המחקר הפילולוגי המודרני, והודות לצירוף מקרים מיוחד במינו השכיל ליישם. כאן אזכיר שתי נקודות מכרעות: הכתב של גוף טקסט הרמב"ם וכתב היד שעליו השתית פוקוק את מהדורתו.

הכתב

הערבית-היהודית היא שפה ערבית הכתובה באותיות עבריות. ונשאלת כאן שאלה: האם יש להדפיס טקסטים ערביים-יהודיים על פי השפה באותיות ערביות וכך יוכלו לקרוא בהם כלל הערביסטים, או שמא יש להדפיסם באותיות עבריות כפי שכתבם המחברים וכפי שהתרבות היהודית מחייבת? ככל שהתשובה לשאלה זו נראית לנו מובנת מאליה, יש לציין שעד לזמן האחרון מספר לא קטן של טקסטים ערביים-יהודיים נדפסו דווקא באותיות ערביות ולעתים אינם נמצאים עד היום בשום צורה אחרת. נזכיר כאן רק שלוש דוגמאות: *The Book of Hebrew Roots*; 1622, שהוציא ארפניוס בשנת 1622; *Pentateuchus Mosis Arabice*, שפירסם א' נויבאור בשנים 1875-1873; ו"ר *The Arabic Original of Ibn Shâhîn's*; 1933. פוקוק הבין היטב שרצוי ביותר להוציא מקורות כאלה באותיות עבריות ובמבוא ל"Porta Mosis" (עמ' 7ב) הוא מדגיש את חשיבות העניין ומנמק את עמדתו.

לשאלת הכתב חשיבות מעבר לנאמנות למקורות ולשימושם של המחברים. אין העניין עניין של צורות האותיות בלבד כמו למשל תעתיק מאוגריתית לאותיות לטיניות או הדפסת כתובת נבטית בכתב עברי מרובע. המבקש להעביר טקסט ערבייהודי מאותיות עבריות לערביות יצטרך לא רק להעביר את האותיות אלא גם לפרש אותן, שהרי מלאי הסימנים באלף-בית העברי אינו חופף את זה של האלף-בית הערבי. למשל, בערבית-היהודית האות כ"ף מייצגת גם **כ** וגם **ח** – וגימ"ל יכולה להתפרש או **ח** או **ג**. אם אין המילה ברורה או שהקשרה לא הובן כהלכה, הדברים עשויים להתבלבל. עובדה היא, שבמילונאות של הערבית-היהודית יש טעויות לא מעטות שנבעו מהבנה מוטעית של אפשרויות הקריאה. כשפוקוק החליט בראייה כה בהירה

פני מוס

PORTA MOSIS

SIVE,

DISSERTATIONES ALIQVOT

à R. MOSE MAIMONIDE, suis in

varias *Mishnaioth*, sive textus *Talmudici*

partes, Commentariis præmissæ, quæ

ad universam ferè *Judeorum* disciplinam aditum aperiunt.

Nunc primùm

Arabicè prout ab ipso Autore conscripta sunt,

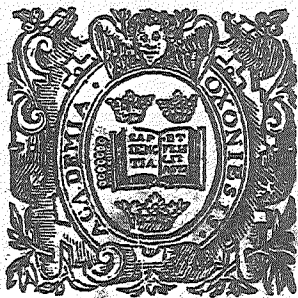
& Latinè edita.

Unà cum Appendice Notarum Miscellanea,

operâ & studio EDVARDI POGOCKII

Linguarum *Hebraice* & *Arabice* in
Academia OXONIENSIS Professoris.

Πάντα δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε.

OXONIAE,

Excudebat H. HALL Academiae Typographus,

Impensis R. DAVIS. 1655.

להדפיס את נוסח הרמב"ם באותיות עבריות, הוא לא רק גילה נאמנות לשימוש המחבר אלא גם נמנע מטעויות בתחום ההגה והמילון.

אבות־טקסטים

חשובה משאלת הכתב היא שאלת כתבי היד שגוף הטקסט מושתת עליהם. אחת הבעיות המרכזיות של ראשית חקר השפות השמיות, בין אם מדובר בערבית, בארמית, בעברית או בחבשית, היא שרוב הדפוסים מבוססים על מקורות מאוחרים ובלתי מהימנים. האפשרות לבדוק מגוון של מקורות שונים ולהשוות ביניהם על פי רוב לא היתה קיימת, ופרסום של מקורות לא נסמך על כתבי יד עתיקים ובדוקים אלא על מה שנודמן. היום שיטת הוצאה כזאת איננה מתקבלת על הדעת, והודות לספרות הקטלוגים, שירותי הצילום, נוחיות הביקור בספריות רחוקות וכדומה, ניתן אף להימנע ממנה. לפי תפיסת "המהדורה הביקורתית" ישאף המהדיר של היום לשחזר באמצעות מיטב כתבי היד העתיקים את נוסח המקור כפי שזה יצא מיד המחבר. כתבי יד המשמרים בצורה מהימנה את הנוסח המקורי נקראים "אבות־טקסטים" ועליהם רצוי, אם אפשר, לבסס את המהדורה. המצב האידיאלי הוא לדלג על תיוכם של המעתיקים המאוחרים ולהגיע ישירות לאוטוגרף של המחבר עצמו, שהוא כמובן אבי־הטקסט המוסמך ביותר.

אבל אוטוגרפים של מקורות קדומים יקרי המציאות הם ומזדמנים רק לעתים רחוקות ביותר. והנה, בנקודה זו נתמזל מזלו של פוקוק, ונתמזל גם מזלנו, שהרי באורח פלא נשתמרו אוטוגרפים לא מעטים של הרמב"ם, הכתובים בעצם כתב ידו. החשובים שבין אוטוגרפים אלו הם ללא ספק חמישה כרכים מקיפים של פירוש המשנה דווקא, כלומר אותו החיבור שממנו פירסם פוקוק חלקים ב־*Porta Mosis*. האוטוגרפים האלה של פירוש המשנה לרמב"ם עומדים היום לרשות החוקרים במהדורת צילום בשלושה כרכים מהדורים (קופנהגן 1956–1966) ובהוצאתו של הרב קאפח "משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום" (ירושלים תשכ"ג–תשכ"ט), שבה הושלמו החלקים החסרים מהאוטוגרף לפי כתבי יד אחרים. במהדורה מעולה זו, כמובן, הובא הטקסט באותיות עבריות. לפנינו כאן הישג פילולוגי מרשים ביותר, אולי אפילו גולת הכותרת של המקצוע כולו. בואו נעמיד הישג זה במסגרתו ההיסטורית בתולדות חקר הערבית־היהודית. ידוע שאחד הכרכים האוטוגרפיים של הפירוש הוא כ"י אוקספורד 295 Pococke, ובו הפירוש לסדרים נזיקין וקדשים. כתב יד זה נקנה ע"י פוקוק עצמו בעיר חֶלֶב שבסוריה, העיר שבה נמצא לימים גם כתר ארם־צובה המפורסם, שאף הוא קשור לרמב"ם.

ידוע פחות שדווקא בכ"י Pococke 295 השתמש פוקוק בהכנת ספרו *Porta Mosis*. עובדה זו הלכה ונעלמה מעיני החוקרים, וספרו של פוקוק היום שכוח וזוהר בדומה ליתר ספרי זמנו. בפרסומים חדשים אחדים על הרמב"ם ועל פירושו למשנה, וספר *Porta Mosis* אינו נזכר כלל, אף על פי שחלקים ממנו זהים עם החלקים המקבילים שבמהדורת קאפח, ואף מבוססים על אותו האוטוגרף גופו, רוצה לומר כ"י Pococke 295 שבספריית הבודליאנה. לאמיתו של דבר, פוקוק הוא הראשון שפרסם טקסט אוטוגרפי של הרמב"ם.

ידועה עוד פחות מזאת עובדה נוספת: פוקוק עצמו ידע שלפניו אוטוגרף של הרמב"ם. ש"מ שטרן, שבסדרת מאמרים מבריקים בשנות החמישים הוכיח לראשונה בהוכחות מלאות שכ"י

Pococke 295 נכתב בעצם כתב ידו של הרמב"ם, כתב פעם בוזו הלשון: "It is sad to reflect that Pococke could not know that he had in his possession an autograph volume, as the first few folios are missing, so that in that volume no exterior signs betray its true character". האמת איננה כך, שהרי פוקוק אכן ידע שבידו אוטוגרף של המחבר, והוא מעיד על כך במבוא לספרו (עמ' 7), אמנם רק דרך אגב במאמר מוסגר, בהערה לקונית, כאילו הדבר מובן מאליו: "ëcujus autographo parum abest, quin mihi persuadeam edita esse horum aliqua" (כלומר: "...המחבר עצמו) שאני כמעט משוכנע שמתוך האוטוגרף שלו מתפרסמים (להלן) כמה מהם (= מהטקסטים הערביים של הרמב"ם)".

נסיבות אלו מאפשרות לנו לענות על השאלה שנשאלה קודם ומסבירות מדוע באופיו המדעי שייך *Porta Mosis* יותר לעולם המחקר המודרני מאשר לזה של המאה הי"ז. העניין פשוט: נוסח הטקסט המודפס שם מעורר בנו ביטחון דווקא כי כך כתב אותו המחבר עצמו.

סיכום

פרסום הספר *Porta Mosis* של אדוורד פוקוק בשנת 1654/5 אינו רק מקרה מעניין אלא, נדמה לי, מקרה יחיד בתולדות המחקר. ברוב מקצועות הלימודים השמיים, כגון הערבית הקלסית או הסורית, רגילים אנו לראות בראשית המחקר התחלה צנועה המתאפיינת בפרסומים מבוססים על כתבי יד מאחרים למדי שהוצאו לפי שיטות ההדרה שהיום לא היו מתקבלות על הדעת. פרסומים מסוג זה היום הם אולי מחמד עיניהם של אספנים של ספרים נדירים אך אין להם ערך שימושי גדול לחוקרים; מבחינה מדעית אבד עליהם הכלח. ככלל, ניתן לומר שמהדורה של חיבור באחת מן השפות השמיות, שההדרה במאה הכי עשויה להיות מהימנה יותר ומדויקת יותר מאותו החיבור במהדורה של המאה הי"ז. במילים אחרות, לפי טבעם של דברים במשך הדורות המחקר הולך ומתקדם.

בתולדות חקר הערבית־היהודית התהליך בדיוק הפוך. באופן פראדוקסלי, במקום שיפור, או לפחות שמירה על הרמה, בדורות שאחרי פוקוק אנו רואים התדרדרות מוחלטת. חקר הערבית־היהודית פתח מיד בשיא: הפרסום ב־*Porta Mosis* של ספר מופת, לאחד מגדולי ישראל בכל הזמנים, בהוצאה שנעשתה לפי האוטוגרף של המחבר ושבוצעה בלמדנות מפליגה שלא קמה כדוגמתה עד לאמצע המאה הי"ט – למעשה עד לפרסום חיבור אחר של הרמב"ם "מורה הנבוכים" במהדורתו (1856–1866), של שלמה מונק (Salomon Munk). פוקוק הוא אבי חקר הערבית־היהודית; ביצירה יש מאין הוא העמיד על רגלים איתנות ענף חדש של הלימודים השמיים ואף הכיר שכתב היד שמצא בחלב וההדיר בספרו איננו אלא האוטוגרף של הרמב"ם עצמו. אך לא זכתה התחלה מזהירה זו להמשך הראוי. עם מותו של פוקוק בשנת 1691 החלה תקופה של שקיעה, ומלבד יוצאים מן הכלל בודדים, ספריהם של הבאים אחריו במאה הי"ח אינם ידועים היום ואינם נלמדים. רק במאה הי"ט, עם התקדמות הפילולוגיה, צמיחת חכמת ישראל והקיטלוג השיטתי של אוספי כתבי היד חזר חקר הערבית־היהודית לרמה שפתח בה פוקוק כמאתיים שנה קודם לכן בפרסום ספרו החלוצי "באב מוסי *Porta Mosis*".